

Katarzyna Wojtysiak-Wawrzyniak*

KILKA UWAG NA TEMAT GROBU ANTYGONY MARII ZAMBRANO

Światło myślenia filozoficznego
nie jest istniejącym światłem słońca,
ale jasnością, zasadą życia
według Platona, który jest
teologiem tego światła.

Teraz, teraz muszę jedynie
utkać moją śmierć.

(María Zambrano)

Antygona, będąca jednym z najbardziej rozpowszechnionych mitów greckich, stanowi arcydzieło sztuki dramatopisarskiej Sofoklesa, przynależy też do kanonu kultury Zachodu¹. O Antygonie pisał w swojej sztandarowej książce *Antygony* George Steiner; jej postawę opisywała w *Myślach* (*Pensées*) Simone Weil². Do mitu Antygony odwoływała się także nie bez przyczyny Hannah Arendt w książce *Korzenie totalitaryzmu*³. Poza tym warto wspomnieć o utworze Marquerite Yourcenar *Antygona albo wybór* (*Antigone ou le choix*)⁴. Bez wątpienia można stwierdzić, że bohaterka Sofoklesa jest jedną z ulubionych heroin antycznych, które stanowią żywe źródło inspiracji dla europejskich myślicieli i twórców.

Celem tego opracowania jest przedstawienie utworu *Grób Antygony* (*La tumba de Antígona*, 1967) autorstwa hiszpańskiej myślicielki Marii Zambrano. Tekst

* Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, Wydział Humanistyczny, Zakład Studiów Hispanistycznych, e-mail: kasiawojtysiak@poczta.onet.pl.

¹ M. Librán Moreno, *Sófocles, "Antígona"*, [w:] P. Hualde Pascual, M. Sanz Morales (eds.), *La literatura griega y su tradición*, Akal, Madrid 2008, s. 111–144.

² Zob. G. Steiner, *Antígonas. La travesía de un mito universal por la historia de Occidente*, Gedisa, Barcelona 1986; S. Weil, *Myśli*, przeł. A. Olędzka-Frybesowa, Pax, Warszawa 1985.

³ H. Arendt, *Korzenie totalitaryzmu*, przeł. D. Grinberg, M. Szawiel, Świat Książki, Warszawa 2014.

⁴ Zob. M. Yourcenar, *Antigone ou le choix*, Plon, Paris 1957.

ten nie jest kolejną reinterpretacją *Antygony*, lecz jej kontynuacją⁵. To rodzaj jednoaktowej sztuki o charakterze filozoficzno-poetyckim. *Grób Antygony* jest meta-tekstem, który Zambrano wybrała jako egzemplifikację swojego życia. Ana Bundgard trafnie podkreśla łączność tego utworu z życiem samej Zambrano, która tak jak Antygona została skazana na wygnanie⁶.

Mit Antygony jest mitem uniwersalnym, który przywołuje na myśl podstawowe pytania związane z prawem boskim, granicami praw ludzkich, władzą, wolnością, obowiązkiem, odpowiedzialnością. Pojawia się zazwyczaj wtedy, gdy prawa te zostają naruszone lub unicestwione. Nie dziwi więc fakt, że tebańska bohaterka stała się źródłem inspiracji dla jednej z najoryginalniejszych hiszpańskojęzycznych myślicielek⁷.

Zanim przystąpię do omówienia utworu, przedstawię autorkę *Grobu Antygony*, bowiem jej biografia jest bezsprzecznie związana z interpretowanym tekstem i stanowi istotne tło dla rozważań snutych w utworze. María Zambrano Alarcón przyszła na świat 22 kwietnia 1904 r. w Vélez-Málaga w Andaluzji. Była hiszpańską eseistką i filozofem, przynależała do Pokolenia '36. Jest zaliczana do grona największych hiszpańskich myślicieli XX wieku. Studiowała pod kierunkiem filozofa José Ortegi y Gasset, a następnie w latach 1931–1936 była wykładowcą w Katedrze Metafizyki na Uniwersytecie w Madrycie. Z powodu zaangażowania po stronie republikanów w czasie wojny domowej spędziła wiele lat na emigracji, przebywając m.in. na Kubie, w Meksyku, we Francji i we Włoszech. Kiedy w 1936 r. wybuchła w Hiszpanii wojna domowa, Zambrano pisała artykuły dla „Hora de España”, w których starała się naświetlać aktualną sytuację Europy i zwracała uwagę na zbliżające się widmo faszyzmu. W 1981 r. otrzymała nagrodę *Premio Príncipe de Asturias*. Trzy lata później, w 1984 r., Zambrano powróciła do kraju po trwającym prawie pół wieku wygnaniu. W 1988 r., jako

⁵ Rozmyślenia nad mitem Antygony i figurą tytułowej bohaterki Zambrano rozpoczęła wiele lat wcześniej. W 1948 r. w Hawanie autorka opublikowała monolog dramatyczny o znamienym tytule: *Delirium Antygony* (*Delirio de Antígona*). *Grób Antygony* jest rozwinięciem podjętych wcześniej motywów. Warto podkreślić, że proces krystalizacji postaci Antygony jest u Zambrano wieloletni i związany z jej koncepcją rozumu poetyckiego (*razón poética*), którego celem jest *aletheia*.

⁶ A. Bundgard, *Más allá de la filosofía. Sobre el pensamiento filosófico-místico de María Zambrano*, Editorial Trotta, Madrid 2000, s. 293–306; L. M. Pino Campos, *La condena de Antígona y el exilio de María Zambrano. Apuntes en torno a la historia sacrificial*, [w:] *Actas del Congreso Internacional del Centenario de María Zambrano, II: Crisis cultural y compromiso civil en María Zambrano*, Vélez-Málaga 2005, s. 356–372.

⁷ Zob. J. L. Abellán, *María Zambrano. Una pensadora de nuestro tiempo*, Anthropos, Barcelona 2006; M. Guadalupe Zavala Silva, *María Zambrano, figura de la vida y del pensamiento español*, „Astrolabio. Revista Internacional de Filosofía” 2010, no. 11, s. 543–552.

pierwsza kobieta w Hiszpanii, została uhonorowana prestiżową *Premio Cervantes*. Zmarła 6 lutego w 1991 r. w Madrycie.

Twórczość Marii Zambrano, w olbrzymiej mierze w formie esejów, opisuje przestrzeń graniczną pomiędzy filozofią a literaturą, jednocząc obie gałęzie humanistyki w rozumie poetyckim (*razón poética*)⁸. Do jej najbardziej znanych książek należą: *Horyzonty liberalizmu* (*Horizontes del liberalismo*, 1930), *W kierunku wiedzy duszy* (*Hacia el saber del alma*, 1934), *Filozofia i poezja* (*Filosofía y poesía*, 1939), *Agonia Europy* (*Agonia de Europa*, 1945), *Sny i czas* (*Los sueños y el tiempo*, 1998).

Grób Antygony to tekst wyjątkowy i trudny do zaklasyfikowania. Sztuka jest jednoaktówką. Zambrano napisze w didaskaliach, że posiada tylko jeden akt (*acto único*). Mimo iż autorka wykorzystała elementy charakterystyczne dla utworu dramatycznego, to jednak trudno uznać tekst za dramat *sensu stricto*. Zdaniem José Luisa Gómeza Martineza *Grób Antygony* powinien zostać zaklasyfikowany jako esej, bowiem spełnia podstawowe warunki tego gatunku. Eseista jest przede wszystkim myślicielem, styl eseistyczny „żywi” się tradycją, ale ją w twórczy sposób przekształca⁹. Zambrano pisze stylem osobistym i o walorze estetycznym. Jak wiadomo, w esejach najważniejszą rzeczą nie są wydarzenia same w sobie, lecz punkt widzenia autora. Chociaż ulubioną formą dla eseju jest proza, to Zambrano wybiera nietypowo dialog dramatyczny, w którym jednak ujawnia się siła jej filozoficznego namysłu.

Można mówić o niejasności czy hermetyczności samego tekstu, jednak pewne jego aspekty stają się jasne, jeśli weźmiemy pod uwagę oryginalną koncepcję rozumu poetyckiego (*razón poética*) stworzoną przez Zambrano. Klucze interpretacyjne *Grobu Antygony* da się także odnaleźć w innych jej esejach o znaczących i nieprzypadkowych tytułach: *Człowiek i to, co boskie* (*El hombre y lo divino*, 1955) czy *Osoba i demokracja* (*Persona y democracia*, 1958). Warto podkreślić, że pisma filozoficzne Zambrano wymykają się jednoznacznym klasyfikacjom, zaś ich treść pozostaje w pewnym sensie pozadyskursywna. Zambrano jest zarazem filozofem i poetką. Przystępując do analizy metatekstu, należy zwrócić uwagę na oryginalny styl autorki, bowiem u Zambrano nie tylko znaczy to, co pisze, lecz także to, jak pisze¹⁰.

Na czym polega koncepcja rozumu poetyckiego? Rozum poetycki Zambrano różni się od rozumu witalnego Ortegi y Gassetta oraz od czystego rozumu Kanta. Rozum poetycki schodzi do głębi duszy, aby odnaleźć w niej to, co boskie, które – zdaniem Zambrano – odsłania się w tym, co poetyckie¹¹. W tym znaczeniu Zambrano odwo-

⁸ J. Wachowska, *El camino hacia la razón poética* [Zambrano], „Itinerarios” 2000, no. 3 (1), s. 164–173.

⁹ J. L. Gómez Martínez, *Teoría del ensayo*, Universidad de Salamanca, Salamanca 1991, s. 84.

¹⁰ Zob. J. Moreno Sanz, *El logos oscuro: tragedia, mística y filosofía en María Zambrano*, Verbum, Madrid 2008.

¹¹ Zob. A. A. Rodrigo, *Fundamentación teológica de la razón poética*, „Aurora” 2010, no. 11, s. 6–17.

luje się do myśli Platona, który definiował *poiesis* jako siłę sprawczą. Rzeczy nieistniejące stają się nimi w procesie kreacji twórczej. Dla Zambrano stawanie się jest głównym zadaniem życia. W swojej książce *Osoba i demokracja* (*Persona y democracia*) zwraca uwagę na kondycję ludzką, dlatego pisze: „[...] człowiek jest stworzeniem w trakcie nieustających narodzin”¹². Człowiek jest wyposażony w uczucia, idee i świadomość. W obrębie tego wszystkiego istota ludzka musi poszukiwać swojej jedności. Świadomość i bycie muszą zostać połączone w jedną, organiczną całość¹³.

Rozum poetycki łączy to, co racjonalne z tym, co intuicyjne. Zdaniem Zambrano rozum poetycki polega na jedności filozofii i poezji, na połączeniu rozumu i serca. Aby sprawić, by rozum stał się poetycki, należy umieścić go w nowym języku, który zdolny jest dać mu nowy dynamizm i nową vitalność, ciało i istnienie. W ten sposób zostaje przekroczony dualizm serca i rozumu. Warto dodać, że szczególną rolę Zambrano przypisuje metaforze, podobnie jak chciał Nietzsche. Metafora nie jest przez nią rozumiana jedynie jako środek ekspresji, figura retoryczna. Metafora ma funkcję ontologiczną. Ponadto metafora pojawia się zawsze jako triada: światło – wizja – rozum¹⁴.

Grób Antygony rozpoczyna się w tym miejscu, w którym Sofokles kończy swoją sztukę. Antygona zostaje zaprowadzona przez grupę żołnierzy poza mury miasta i pozostawiona w grocie. Już na początku sztuki Antygona mówi o grocie, która jest jej grobem, w sposób wyjątkowy: „O grobowcu, o komnato ślubna, o podziemne domostwo, gdzie idę połączyć się z moimi!”¹⁵. Podczas gdy Antygona snuje refleksję nad swoim losem, chór mówi o strasznej sile przeznaczenia. Początek refleksji na temat figury Antygony rozpoczyna Zambrano opisem wnętrza grobu – czytamy:

Antygona upada. Wchodzą westalki. Nakrywają ją długim ciemnoszarym szalem. Bezgłowe postaci upadają na ziemię i pozostają tak aż do końca przedstawienia. Zmierzch: wewnątrz jaskini-grobowca. Zapadnia, która służy jako drzwi pozostaje na wpółotwarta, przepuszczając słabe światło rozjaśniające schody grobowca¹⁶.

Enigmatyczne bezgłowe postaci wydają się metaforycznym nawiązaniem do frankistowskiej dyktatury, podczas której wielu ludzi straciło życie, a inni doświadczyli przymusowego wygnania.

¹² M. Zambrano, *Persona y democracia. La historia sacrificial*, Anthropos, Barcelona 1988, s. 113.

¹³ Zob. M. Jagłowski, *Maria Zambrano: anamneza i filozofia poetyckiego zbawienia*, Wyd. Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, Toruń–Olsztyn 2009.

¹⁴ Zob. G. Rivara Kamaji, *La función de la metáfora en la razón poética de María Zambrano*, „Acta Poética” 2002, no. 23, s. 93–108.

¹⁵ M. Zambrano, *La tumba de Antígona*, Mondadori, Madrid 1989, s. 12.

¹⁶ Ibidem, s. 13.

Już na początku utworu Antygona zdaje sobie sprawę z obecności promieni słonecznych, które stają się jej towarzyszami i powiernikami. Nie przypadkiem pojawia się tutaj motyw światła, które dla Zambrano łączy się bezpośrednio ze sprawczą siłą *logosu*. Antygona, widząc promień słońca wpadający do jej grobu, powie:

A teraz, przyjdiesz mi coś powiedzieć, światło Słońca? Gdybym w końcu cię usłyszała, gdybyś dało mi to słowo, jedno jedyne, które przychodzi prosto, głęboko do mego serca, tam, gdzie, teraz to wiem, żadne słowo, ani mojego sędziego, ani mojej siostry, ani miłości, nigdy nie dotarło; gdzie nie dotarło nigdy żadne słowo, ni płacz, ni lament, gdzie nie dotarły prośby brata ukaranego przez grób, ani głos żadnej żywej istoty; ani ryk byka, ani śpiew skowronka, ani władczy pomruk morza nigdy nie dotarł, nic żywego. Twoje słowo, światło, mimo iż go nie rozumiem, daj mi je, światło, które mnie opuszczasz. Słowo narodzone w tobie, nie w tamtym Słońcu, które już powoli gaśnie. Znam już swój wyrok: „Antygona pogrzebana żywcem, nie umrzesz, będziesz tak trwać, ani w życiu, ani w śmierci, ani w życiu, ani w śmierci”¹⁷.

Warto wspomnieć, że symbol światła jest w twórczości Zambrano niezwykle ważny i towarzyszy mu zazwyczaj symbol serca¹⁸. Antygona zostaje zawieszona między życiem a śmiercią, między światem umarłych i światem żywych. Nie może umrzeć, ponieważ stwierdzi, że nigdy nie była panią swojego życia, nigdy nie doświadczyła wolności swojego istnienia.

W grocie/grobie Antygony pojawiają się różne postaci ze sztuki Sofoklesa: Ismena, Kreon, Edyp, Eteokles, Polinik, ale pojawia się także Harpia i siostra Zambrano, Anna. Dialog Antygony z poszczególnymi postaciami odsłania brak wolności od samych narodzin, dlatego zapytuje samą siebie o to, czy nie urodziła się w grobie:

Czy przypadkiem nie urodziłam się w nim i wszystko spotkało mnie wewnątrz grobowca, którego byłam więźniem? [...] Narodzę się tutaj, teraz. Wtrącono mnie ponownie do więzienia, z którego nigdy nie wyszłam, więźniarka od urodzenia. Jak miałam się narodzić, narodzić, jak wszyscy inni, córka moich rodziców. Czy mogli oni wydać na świat dzieci gdzie indziej niż w grobie?¹⁹

Zambrano w swoim metatekście uwypukla motyw śmierci-narodzin, ponieważ pragnie przedstawić Antygonę jako osobę zdolną do głębokiego namysłu i samostanowienia. Warto wspomnieć, że odnajdujemy tu motyw gro-

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ Zob. T. Russo, *Transcendencia y transparencia. La metáfora de la luz en el pensamiento de María Zambrano*, „Aurora” 2002, no. 4, s. 113–116.

¹⁹ M. Zambrano, *La tumba...*, s. 14.

bu-kołyski, tak charakterystyczny dla Calderona de la Barki. Człowiek dla Zambrano jest bytem dążącym ku śmierci i tylko dzięki tej świadomości doświadcza pełni życia.

W utworze pojawia się również motyw nieszczęścia i strachu. Te doświadczenia towarzyszą Antygonie nieustannie. Bezspornie można tu odnaleźć paralele z losem Zambrano, która, podobnie jak Antygona, odczuła konsekwencje swoich wyborów w czasie dyktatury frankistowskiej. Czerwona tunika tebańskiej heroiny staje się u Zambrano symbolem prześladowanego ją lęku, który nie tylko towarzyszy jej przez całe życie, ale który rośnie razem z nią, jak jej własna skóra. Antygona wyznaje:

Nieszczęście uderzało swoim młotkiem w moje skronie, dopóki nie starło ich, jak wnętrza muszli, aż stały się, jak dwoje uszu, które czują łagodne kroki niedoli, jej obecność; łagodne kroki, którymi niedola, dużo wcześniej, zanim się rozprzestrzeni, wchodzi do naszej izby i zajmuje miejsce na ziemi, nawet na nas nie spoglądając. Pojawia się i stoi tam niewzruszona, pozostaje wydzielając strach, strach, który staje się jak ta, ta szata, którą zakładano mi, jako dziecku i która rosła ze mną, jak moja własna skóra²⁰.

Paradoksalne jest to, że Antygona, będąc zamknięta w grocie, nie umiera, ale wie, że życie pełne znaczenia. Pobyt w grocie/grobie jest sposobnością odnalezienia siebie samej i zarazem okazją odkrycia mistycznego królestwa jedności, w którym istnieje tylko jedno prawo – prawo miłości, i gdzie nigdy jeden brat nie występuje przeciw drugiemu.

Obok motywu braku niezależności oraz władzy pojawia się motyw dyskryminacji. Antygona cierpi z powodu bycia kobietą. Bohaterka w metatekście Zambrano nie tyle sprzeciwia się władzy, ile niesłusznemu prawu. Kiedy Kreon, poruszony wyrzutami sumienia, schodzi do grobu Antygony, aby ją uwolnić, ta odrzuca jego propozycję i mówi, że nie boi się śmierci, bowiem, jak wyzna: „prawo stwarza to, co odrzuca moja dusza”²¹. Wyjście z Kreonem byłoby dla niej akceptacją tego prawa, które jest niesprawiedliwe i okrutne, dlatego mówi:

Zostanę tutaj, jak lampa, która zapala się w ciemności. Powinna zejść jeszcze głębiej i zanurzyć się w samym centrum mgły, aby w niej zapłonąć. [...] Jeśli władza pochodziłaby z innego świata i ośmieliłaby się przyjść tutaj z nowym prawem, stare prawo uległoby spopieleniu, zaś ja wyszłabym z nowym porządkiem, niosąc nowe prawo nad moją głową. Ale nikt nawet o tym nie śnił, nikt o tym nawet tam na górze nie myśli²².

²⁰ Ibidem.

²¹ Ibidem, s. 38.

²² Ibidem, s. 39.

Grobowiec Antygony to metafora bratobójczej walki (wojna domowa w Hiszpanii) i emigracji samej Zambrano. W grocie/grobie pojawia się siostra Zambrano, Anna, która mówi o tym, że Antygona znajduje się tutaj z powodu historii. Antygona/Zambrano tak odpowie siostrze:

Z powodu jakich historii jestem tutaj: z powodu moich rodziców, historii mego królestwa, wojny pomiędzy moimi braćmi? Czy też z powodu historii świata, wojny świata, z powodu bogów, Boga...? Powiedz mi Anno, odpowiedz mi. Czy chociaż mnie słyszysz...? Teraz pojawia się to pytanie, które nigdy się nie pojawiało, wydawało się, że wszystko tak straszne, było tak naturalne. A teraz pragnę znać przyczynę tak strasznej historii. Z tobą zapomniałam, że jestem tutaj i oczyściłam się ze wszystkiego. Anno, umyłaś mnie, nie dotykając swojej wody. Jestem czysta, czysta. Umyłaś mnie. [...] Pozostawiasz mnie samą z moją pamięcią, jak pająka. To ona pomaga mi utkać sieć. Ten grób jest moim warsztatem tkackim²³.

Antygona/Zambrano snuje refleksję filozoficzną nad swoim życiem i winą historyczną (pogrzebanie brata/sprzeciwienie się Franco), przyjmując na siebie winę w sposób aktywny i świadomy (życie w grocie/wygnanie).

Antygona/Zambrano jest całkowicie podległa swojemu przeznaczeniu. Nie pragnie wydostać się z grobu – wprost przeciwnie, dlatego powie:

Nie, mój grobowcu, nie będę w ciebie uderzać. Nie roztrzaskam o ciebie własnej głowy. Nie rzucę się na ciebie, jakbyś to ty był winien. Jesteś kołyską, gniazdem. Moim domem. I wiem, że się otworzysz. A w międzyczasie, być może, pozwolisz mi usłyszeć twoją muzykę, ponieważ w białych kamieniach zawsze istnieje piosenka. Zawsze chciałam ją usłyszeć, głos kamienia, głos i echo; siostró i bracie, tak. Ale ludzkie głosy nie pozwalały mi ich usłyszeć. Dlatego, że ludzie nie słuchają. To, co najmniej lubią robić, to słuchać. Ale ja, podczas gdy umieram, chcę ciebie usłyszeć mój grobowcu, chcę was usłyszeć kamienie mojego białego jak świt grobowca. I również w was, drzwi mojego przeznaczenia, nie będę uderzać, ani prosić, abyście się otworzyły. Bądźcie tam, posłuszne, posłuszne, jak ja. [...] Jestem tutaj sama z całym życiem. Ale nie będę cię przywoływać, śmierci, nie będę cię wołała. Będę tak trwać z całym życiem, jakbym miała się narodzić, jakbym się narodziła w tym grobie²⁴.

W ostatniej scenie Antygona dialoguje z miłością i śmiercią. Opuszczona przez bogów i ludzi, zdradzona przez prawo, chroni się jedynie w swojej świadomości i miłości. Antygona/Zambrano doświadcza bólu, samotności, majaczeń, które prowadzą ją do odkrycia autentycznego życia. Zambrano dokonuje rewizji norm społecznych oraz doświadczenia egzystencjalnego jednostki. Jako rozwiązanie dla Antygony Zambrano proponuje Nowe Prawo – Prawo miłości, oparte

²³ Ibidem, s. 26.

²⁴ Ibidem, s. 14.

na braku konformizmu, świadomości i nadziei. Utwór nie bez przyczyny zamykają słowa Antygony wypowiedziane do dwóch postaci o znamiennych imionach Nieznany 1 i Nieznany 2. Antygona powie: „Gdzie? Dokąd? Tak, miłość. Miłość, ziemia obiecana”²⁵.

Antygona zostaje uratowana od śmierci dzięki filozofii, która zarazem staje się jej wybawieniem. Czas w grocie/grobie staje się czasem wewnętrznego dojrzewania. Odosobnienie można potraktować jako rytuał przejścia. *Grób Antygony* może być uznany za paradygmat rozumu poetyckiego. Jest on zarazem apokryficznym przedstawieniem życia samej autorki. Zambrano, podobnie jak Antygona, zostaje wypędzona poza mury *polis*, aby paradoksalnie odnaleźć wolność. *Anagnorisis* własnego losu ma miejsce na wygnaniu. Zarówno Antygona, jak i Zambrano przechodzą określoną drogę – od deprywacji do rewelacji w etymologicznym znaczeniu tego słowa. Podróż inicjacyjna, której doświadcza w grocie/grobie Antygona/Zambrano, staje się sposobnością do odkrycia pełni Życia. Postać Antygony w ujęciu hiszpańskiej myślicielki staje się archetypem bytu ludzkiego, który rozpoczyna indywidualną drogę do samopoznania i wolności.

Bibliografia

- Abellán J. L., *María Zambrano. Una pensadora de nuestro tiempo*, Anthropos, Barcelona 2006.
- Arendt H., *Korzenie totalitaryzmu*, przeł. D. Grinberg, M. Szawiel, Świat Książki, Warszawa 2014.
- Bundgard A., *Más allá de la filosofía. Sobre el pensamiento filosófico-místico de María Zambrano*, Editorial Trotta, Madrid 2000.
- Gómez-Martínez J. L., *Teoría del ensayo*, Universidad de Salamanca, Salamanca 1991.
- Guadalupe Zavala Silva M., *María Zambrano, figura de la vida y del pensamiento español*, „Astrolabio. Revista Internacional de Filosofía” 2010, no. 11, s. 543–552.
- Jąglowski M., *María Zambrano: anamneza i filozofia poetyckiego zbawienia*, Wyd. Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, Toruń–Olsztyn 2009.
- Librán Moreno M., *Sófocles, “Antígona”*, [w:] P. Hualde Pascual, M. Sanz Morales (eds.), *La literatura griega y su tradición*, Akal, Madrid 2008, s. 111–144.
- Moreno Sanz J., *El logos oscuro: tragedia, mística y filosofía en María Zambrano*, Verbum, Madrid 2008.
- Pino Campos L. M., *La condena de Antígona y el exilio de María Zambrano. Apuntes en torno a la historia sacrificial*, [w:] *Actas del Congreso Internacional del Centenario de María Zambrano, II: Crisis cultural y compromiso civil en María Zambrano*, Vélez-Málaga 2005, s. 356–372.
- Rivara Kamaji G., *La función de la metáfora en la razón poética de María Zambrano*, „Acta Poética” 2002, no. 23, s. 93–108.

²⁵ Ibidem, s. 43.

- Rodrigo A. A., *Fundamentación teológica de la razón poética*, „Aurora” 2010, no. 11, s. 6–17.
- Russo T., *Transcendencia y transparencia. La metáfora de la luz en el pensamiento de María Zambrano*, „Aurora” 2002, no. 4, s. 113–116.
- Steiner G., *Antígonas. La travesía de un mito universal por la historia de Occidente*, Gedisa, Barcelona 1986.
- Wachowska J., *El camino hacia la razón poética [Zambrano]*, „Itinerarios” 2000, no. 3 (1), s. 164–173.
- Weil S., *Myśli*, przeł. A. Olędzka-Frybesowa, Pax, Warszawa 1985.
- Yourcenar M., *Antigone ou le choix*, Plon, Paris 1957.
- Zambrano M., *La tumba de Antígona*, Mondadori, Madrid 1989.
- Zambrano M., *Persona y democracia. La historia sacrificial*, Anthropos, Barcelona 1988.

Katarzyna Wojtysiak-Wawrzyniak

A FEW COMMENTS ON *THE TOMB OF ANTIGONE* BY MARÍA ZAMBRANO

Abstract. *The tomb of Antigone* (1967) is considered one of María Zambrano's most emblematic works. Her multiple re-writings of this myth indicate that the author herself also awards her reflections on Antigone an important place in her thought. Antigone is saved from her death by the philosopher, that is, she moves away from the destiny Sophocles imposes on her. By contrast, Zambrano gives Antigone the crucial time she needs to be able to acquire self-consciousness. Thus, through this text Zambrano describes Antigone's poetic-philosophical journey towards those "dark caverns of thought". The reader witnesses this descent when Antigone enters her own grave, that intermediate space between death and life and – through a ritual process characterised by pain, loneliness and delirium that finally allows her a different and more authentic perspective on life – she is reborn, she reveals her soul and, finally, she rebels. Zambrano gives Antigone a chance to live, to develop a different idea of desire, to express her love in a visible way through the poetic word.

Słowa kluczowe: Antygona, María Zambrano, rozum poetycki, filozofia, metafizyka.

Key words: Antigone, María Zambrano, poetic reason, philosophy, metaphysics.